

A „CSALÁDI VÁLASZTÓJOG” ÉS A VÁLASZTÓJOGI KÉPVISELET KÉT LEHETSÉGES ÉRTELME

Könczöl Miklós

PPKE JÁK, MTA TK Jogtudományi Intézet

ÖSSZEFOGLALÓ

Az utóbbi évtizedben Magyarországon is ismételten fölmerült az az alkotmányjogi javaslat, melynek értelmében a választójog alsó korhatárának eltörlésével a felnőttkort még el nem ért állampolgárok is rendelkezhetnének szavazattal, ezt azonban nem maguk, hanem – képviselőjükben – a szüleik gyakorolhatnák („családi választójog”). A javaslat azon törekvések sorába illeszkedik, melyek a fenntarthatósággal kapcsolatos problémákra igyekeznek alkotmányjogi válaszokat találni. A melléte fölhozott érvek azonban – legalábbis részben – túlmutatnak a fenntarthatóság kérdésén, és alapvető jog- és politikaelméleti problémákat vetnek föl. A dolgozatban a képviselő fogalmára koncentrálva vizsgálom a javaslatot. A családi választójoggal kapcsolatban kétféle értelemben is beszélhetünk képviselőről, s ennek nyomán két különböző, bár egymástól nem független, gondolatmenetet rekonstruálhatunk. Az egyik arra az elképzelésre épül, hogy az így leadott szülői többletszavazatok voltaképpen a gyermekek szavazatai, s ezért a javaslat nem sérti az egyenlő és közvetlen választójog követelményét. Ezzel szemben amellet érvelek, hogy a szülői szavazat esetében nem a gyermek politikai preferenciáinak pusztá közvetítéséről van szó, és a döntéshozatalra képtelennek tekintett személyek képviselője ebben az értelemben nem lehetséges. A másik lehetséges gondolatmenet föladja a választójog egyenlőségének igényét, és éppen azzal indokolja a javaslatot, hogy a szülői többletszavazatok szükségesek a gyermekek érdekeinek megfelelő súlyú képviselőéhez. Ennek alátámasztásához úgy kell tekintetnünk a szülőket, mint akik másoknál alkalmasabbak a gyermekek érdekeinek képviselőjére a politikai döntéshozatal során. Itt három, a szakirodalomban megjelenő tulajdonságra koncentrálok: az információkhoz való hozzáférésre, a közös érdekekre, valamint az önzetlenségre. Álláspontom szerint azonban ezek a körülmények vagy nem egyértelműek, vagy irrelevánsak, következésképpen a második gondolatmenet sem alkalmas az így föl fogott családi választójog igazolására.

Kulcsszavak: politikai képviselő ■ választójog ■ alkotmányjog ■ családi választójog

BEVEZETÉS

Az alábbiakban azt a javaslatot vizsgálom meg, mely szerint a választójog alsó korhatárát eltörlve, a szülőknél kellene leadniuk kiskorú gyermekeik szavazatait („családi választójog”).¹ A javaslat több országban is ismételten fölmerült: a legismertebb az ezzel kapcsolatos, az 1970-es években kezdődött német vita, melynek érvei az erről folyó magyar alkotmányjogi diskurzusban is meg-

jelentek, de máshol is találunk hasonló elképzeléseket.² A javaslat azokhoz az erőfeszítésekhez kapcsolódik, melyek célja, hogy intézményi válaszokat adjanak a fenntarthatósággal kapcsolatos problémákra, különösen az előregező társadalmakban (vö. van Parijs, 1998; Jakab, 2017). A viták során fölmerülő érvek és ellenérvek azonban túlmennek a hatékonyság kérdésén, ti. hogy a javasolt választójogi reform csakugyan fenntarthatóbb döntésekhez vezetne-e. A háttérben olyan alapvető alkotmányjogi, jog- és politikaelméleti kérdések állnak, melyeknek fogalmi tisztázása mindenképpen szükségesnek látszik a vita érdemi folytatásához. Dolgozatom ehhez kíván hozzájárulni, a képviselet fogalmára alapuló érvek közelebbi vizsgálatán keresztül.

Noha támogatói nemegyszer csodaszerként festik le a javaslatot, amely egyszerre nyújtana megoldást egy sor, a demokráciával és a fenntarthatósággal kapcsolatos kérdésre, megítélése mégis ellentmondásos. Legalább három szempontból vethetők föl ellenérvek: egyrészt, hogy a szülői többlétszavazatok bevezetése ellentmondana az egyenlő és közvetlen (személyes) választójog demokratikus (és többnyire alkotmányokba is foglalt) elvének (a kérdéstről – a német alkotmányjog kontextusában – ld. Müller-Franken, 2013, további hivatkozásokkal); másrészt, hogy szükség sincsen rá, hiszen a választójog hiánya nem jelenti a gyermekek képviselésének a hiányát (ld. Pechstein, 1996: 84–85., idézi Müller-Franken, 2013: 59.); harmadszor pedig, hogy haszontalan volna, vagy azért, mert a szülői többlétszavazatok nem föltétlenül szolgálnák a fenntarthatóságot vagy a gyermekek érdekeit (ld. pl. de Briey, 2007), vagy pedig azért, mert a szavazatok nem változtatnának jelentősen a szavazások kimene- telén.³ Ez utóbbival kapcsolatban említendő még az a paradoxon, mely szerint az efféle intézményi reformok éppen azokban a politikai közösségekben számíthatnak a bevezetésükhöz szükséges mértékű támogatásra, ahol nincsen rájuk égető szükség (vö. Offe, 1994, idézi Goerres–Tiemann, 2009: 58.).

A vázolt ellenvetésekre válaszként vagy azokat megelőlegezve megfogalmazott érveket szokás „deontologikus” és „konzekvencialista” csoportokba sorolni (ld. pl. Reimer, 2004; de Briey, 2007; Goerres–Tiemann, 2009; Reimer–Schanda, 2016; harmadikként említi az alkotmányjogi érveket Westle, 2006). Noha a kettő között egyes esetekben nehéz egyértelmű különbséget tenni, annyi bizonyos, hogy a kétfajta érv hatóköre eltér. Az előbbiek arra adnak magyarázatot, hogy miért legyen választójoga a gyermekeknek, az utóbbiak pedig arra, hogy miért szavazhassanak gyermekeik nevében a szülők.⁴

A továbbiakban a vitának csak egy részterületére, a szülőket a gyermekek képviselésében megillető szavazatok kérdésére összpontosítok, két, véleményem szerint eltérő természetű gondolatmenetet vizsgálva meg. Az első rágaskodik az egyenlő választójoghoz, s ennek megfelelően azon az elképze- lésen alapszik, hogy ezek a szavazatok csakugyan a gyermekek szavazatai, a szülők csupán gyakorolják ezt a jogot gyermekeik nevében. A második, fölad- va ezt a megfelelési igényt, éppenséggel a szülők által leadható többlétszava-

zatok igazolására törekszik. Noha a gyakorlatban többnyire a két érvekészlet valamilyen kombinációjával találkozhatunk, a kettő mégis független egymástól, legalábbis annyiban, hogy a többlétszavazatok melletti érvek akkor is meggyőzőek lehetnek, ha az egyenlő választójogból kiinduló gondolatmenet nem bizonyul tarthatónak.

A két gondolatmenetet egymás után veszem szemügyre, mindkét esetben a „képviselési választójog” fogalmának nekik megfelelő értelméből kiindulva. Az egyenlő választójogi megközelítés esetében a fogalom egyik lehetséges értelme sem ad kellő alapot a családi választójoghoz. A többlétszavazatokon alapuló megközelítés alapja a képviselő egy másik értelme, amelynek alapján több sikerrel érvelhetnénk valamiféle képviselőnek a döntéshozási folyamatba iktatása mellett. Ha azonban a szülői többlétszavazatokra alkalmazzuk az érveket, ezek sem nyújtanak megfelelő igazolást.

AZ EGYENLŐ VÁLASZTÓJOGHOZ KÖTŐDŐ ÉRVEK

Tekintettel arra, hogy jelenleg a bizonyos életkornál fiatalabb állampolgárok nem rendelkeznek választójoggal, a családi választójog melletti érvelésnek legalább a következő állításokat magában kell foglalnia:

- (1) A gyermekeknek rendelkezniük kell választójoggal.
- (2) A gyermekek nem képesek szavazni.
- (3) A szülőknek kell gyakorolniuk a gyermekeik választójogát.

A javaslat fönti formájában abból a föltevésből indul ki, hogy a szavazat a gyermek szavazata. A gyermekek, állampolgárok lévén, szavazati joggal bírnak (1),⁵ ugyanakkor viszont szükség van valakire, aki ezt a jogot gyakorolja a nevükben (2). Ez a megoldás gyakran jelenik meg úgy a szakirodalomban, mint amely megfelel az „egy személy – egy szavazat” alkotmányos elvének (ld. pl. Reimer-Schanda, 2016: 64.). A családi választójog mellett érvelő szerzők hangsúlyozzák, hogy így a szülők egynél több szavazatot adhatnak ugyan le, a többlétszavazatok nem az ő saját szavazataik.⁶ Ez azért bír jelentőséggel, mert a családi választójoggal szembeni legkézenfekvőbb kifogás, amint már említettem, az, hogy hatását tekintve nem különbözik a plurális választójogtól.⁷

Tekintettel arra, hogy az alábbiakban a szülők által leadható többlétszavazatok kérdését vizsgálom, nem foglalkozom külön a fönt említett (1) és (2) állítással, hanem a vita kedvéért elfogadom őket. Ehelyett arra koncentrálok, hogy a képviselő fogalmának milyen értelmezésével támasztható alá a (3) állítás. Álláspontom szerint ez kétféleképpen lehetséges: az egyik esetben azt tekintjük képviselőnek, aki pusztán közvetíti a választójoggal rendelkező személy döntését, a másikban pedig a képviselő magát a döntést hozza meg a gyermek nevében.

A szavazás

Azzal az ellenvetéssel szemben, hogy a családi választójog sértené a választójog közvetlenségének elvét (vö. pl. a német *Grundgesetz* 38. cikk (1) bekezdését), a meghatalmazott útján történő szavazás intézményére szokás utalni, amilyen pl. a brit *voting by proxy* vagy a francia *vote par procuration*. Ezek olyan lehetőségek, melyek mintegy a levélben történő szavazás mintáját követve segítenek azoknak az állampolgároknak, akik nem képesek személyesen leadni szavazatukat (ld. pl. Löw, 2002; Fröhlich, 2011). Az ezzel élni kívánó választópolgároknak külön jelezniük kell ezt az igényüket, meghatalmazva egy olyan személyt, aki maga is rendelkezik választójoggal (vö. a *Representation of People Act 2000* 12. cikkének (1) bekezdését, ill. a *Code électoral* 147bis cikkét). Ebben az értelemben tehát a „képviselő” olyasvalaki, aki a szavazáshoz kötődő külső aktusokat végzi el meghatalmazója nevében, az általa meghozott politikai döntést közvetítve ezáltal. Látnunk kell azonban, hogy a családi választójog felől nézve a párhuzam nem túlságosan közeli. A meghatalmazott útján történő szavazás lehetőségével azok élhetnek, akik maguk is gyakorolhatnák szavazati jogukat, ha nem volnának ebben akadályoztatva.⁸ A családi választójogot támogatók viszont abból indulnak ki, hogy a gyermekek egyéb körülményektől függetlenül sem képesek gyakorolni választójogukat – tehát akkor sem, ha nincsenek akadályoztatva.

A főnti értelemben az lehet alkalmas képviselő, aki egyrészt fizikailag és jogilag is képes leadni a szavazatot, másrészt pedig várhatóan az akadályoztatott választópolgár szavazatát fogja leadni, ti. úgy szavaz, ahogy amaz is tenné, mintegy az ő utasítását hajtva végre. A „meghatalmazó” természetesen megteheti, hogy rábízza képviselőjére, hogyan szavaz.⁹ Az intézmény mindazonáltal föltételezi, hogy az előbbi legalábbis képes rá, hogy maga hozza meg azt a döntést, melyet az utóbbi által leadott szavazat révén juttat kifejezésre. Ezzel szemben a családi választójog esetében a képviselet láthatólag nem csupán a szavazat leadására utal (ti. hogy az illető kitölti a szavazólapot és elhelyezi az urnában, vagy hasonló cselekvést végez), hanem a döntéshozatal mozzanatát is magába foglalja (vö. Gaa, 1997: 345.). Úgy látszik, a családi választójog támogatói is ez utóbbi értelmezésből indulnak ki, s a *voting by proxy* párhuzamával csupán arra kívánnak rámutatni, hogy a választójog közvetlensége nem igényli, hogy az állampolgár személyesen adja le a szavazatát (ld. pl. Reimer–Schanda, 2016: 182.).

A döntéshozatal

A családi választójog s ezen belül is a szülői képviselet egyik előfeltétele, hogy a gyermekek általában véve nem képesek a politikai döntéshozatalra, a másik

viszont az, hogy mások képesek ezt helyettük megtenni. A kérdés, mint jeleztem, az, hogy ez nem sérti-e a választójog közvetlenségének elvét. Az erről folyó vitában olykor fölmerül párhuzamként a házasságkötés is. A családi választójog ellenzői úgy érvelnek, hogy egyes személyhez kötődő döntéseket csak maguk az érintettek hozhatnak meg, mások nem. Manapság – így az ellenzők – ezek közé tartozónak tekintjük a házasságkötést és a demokratikus döntéshozatalt is (ld. pl. Gaa, 1997: 345.; Hinrichs, 2002: 52.). A támogatók ezzel szemben úgy érvelnek, hogy a szavazás természete különbözik a házasságkötésétől, hiszen az utóbbi abban az értelemben személyes döntés, hogy következményei alapvetően meghatározzák a házaspár egyéni sorsát, a szavazás hatása viszont nem kötődik ilyen közvetlenül a választópolgár személyéhez (ld. Hattenhauer, 1996: 16.; Reimer, 2004).¹⁰ Utóbbiak szerint a képviselő szavazata révén nem a személyes preferenciáknak, hanem az érdekeknek kell kifejezésre jutniuk. Ha – szemben más korok és más kultúrák meggyőződésével – úgy gondoljuk is, hogy a házastárs megválasztását nem végezheti más a házaspár helyett, okkal hihetjük, hogy a politikai döntéshozatal szempontjából releváns érdekeinket más személyek is megfelelő módon képviselhetik.

Ebben a megközelítésben a szülőket az teszi alkalmas, sőt a legalkalmasabb képviselőkké, hogy közel állnak a gyermekekhez. Ez a közelség egyaránt kiterjed az információkra és a motivációkra. Egyrészt föltehető, hogy a szülők általában tájékozottak a gyermekeik személyes érdekeit illetően, hiszen viszonylag sok időt töltenek velük. Másrészt pedig számolhatunk azzal, hogy érzelmi kötődésük arra indítja őket, hogy megfontolják, milyen lehetséges hatásokkal jár az adott döntés a gyermekeikre nézve. Ehhez kapcsolódik az a föltevés is, hogy ha a gyermekek történetesen rendelkeznek valamilyen választói preferenciával, akkor a szülők képesek és készek azt figyelembe venni (ld. Schanda, 2012). Itt az iskoláztatással kapcsolatos döntések említhetők párhuzamként: a szülők választják ki a gyermekek iskoláit, ugyanakkor elvárható (és föltehető), hogy a döntés során tekintettel legyenek az ő véleményükre is.¹¹ A motivációs föltevés a szavazás aktusára is kiterjeszhető: a családi választójog támogatói elismerik, hogy lehetnek érdekonfliktusok szülők és gyermekek között, ugyanakkor állítják, hogy a szülőktől várható a leginkább, hogy e tekintetben is önzetlenül járjanak el, tekintetbe véve az utóbbiak érdekeit, adott esetben akár megosztva a leadott szavazatokat (vö. Schanda, 2012: 83.; Reimer–Schanda, 2016: 68.).

Egy hasonló gondolatmenet azon alapul, hogy szülők és gyermekek különleges kapcsolatát a legtöbb modern jogrendszer elismeri, amikor a szülőket ruházza föl döntési joggal a gyermekek vagyoni és egyéb jogainak gyakorlása körében. A gyermekeknek vannak olyan jogaik, amelyeket nem képesek maguk gyakorolni, ahogy olyan kötelezettségeik is lehetnek, amelyeknek nem tudnak saját cselekedeteik útján eleget tenni (vö. Steffani, 1999: 792.). Jogképességük kiterjedhet a tulajdonszerzésre, pl. öröklés útján, az ehhez kapcsolódó dönté-

sek azonban már a cselekvőképesség körébe tartoznak, amivel viszont a kiskorúak nem rendelkeznek. A szülők joga és kötelessége, hogy ezeken a területeken a gyermekek érdekének megfelelően döntsenek és járjanak el (vö. Merk, 2009: 535.). Ez az érvelés nem csupán a koherencia igényére támaszkodik (ti. hogy a választójogot is a tulajdonjoghoz, az oktatási jogokhoz stb. hasonlóan lenne helyes szabályozni), hanem egy analógiára is: ha a törvényhozó egy sor területen kifejezi a szülő mint a gyermek érdekeinek (sőt preferenciáinak) képviselője iránti bizalmát, az a választójoggal kapcsolatban is követendő (ld. pl. Nopper, 1999: 151.).

A szülők mint a gyermekek helyett szavazó képviselők alkalmasságának kérdését a következő pontra hagyva, egyelőre azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a családi választójog a képviselőt olyan értelmezéséhez kötődik, mely szerint a szülők a döntéshozatal (és nem pusztán a szavazat leadása) mozzanata során is a gyermekek helyett cselekszenek. A szavazásra korlátozott értelmezés csak arra szolgál, hogy létező és alkotmányossági szempontból nem kifogásolt párhuzamokat vonulasson föl a javasolt intézmény mellett. Ha viszont úgy tekintjük, hogy a szülők a gyermekeik nevében döntést hoznak, akkor fölmerül a kérdés, hogy a (2) és a (3) állítás összefér-e, azaz hogy lehetséges-e olyan személy képviselőtében döntést hozni, akit személyében nem tekintünk alkalmasnak arra, hogy maga hozza meg az illető döntést.

Ha kitartunk amellett, hogy a szülő ebben az esetben a gyermek választójogát gyakorolja, akkor az előbbtől nem csupán azt várjuk, hogy tekintetbe vegye az utóbbi érdekeit vagy preferenciáit. A választójog egyenlőségén alapuló gondolatmenet (mely az egyenlő és közvetlen választójog követelményének volna hivatott megfelelni) értelmében a szülőnek nem csupán formai, hanem tartalmi értelemben is képviselnie kell a gyermeket, tehát olyan döntést kell hoznia, amelyet a gyermek is hozna (formális és tartalmi képviselőt különbségéről ld. Böckenförde, 1982: 318–322.). A problémát itt az jelenti, hogy a gyermekek esetleg egyáltalán nem hoznak politikai döntéseket. Elképzelhető, hogy az ember már igen korán rendelkezik preferenciákkal pl. az oktatást vagy a vallásgyakorlást illetően,¹² ez azonban nem föltétlenül igaz a politikára. Ha föltesszük, hogy a gyermekek általában a jelenlegi szabályozás által tükrözött életkornál hamarabb kialakítják politikára vonatkozó nézeteiket, pl. 18 helyett már 16 vagy 14 évesen, akkor erre a korhatár leszállítása látszik megfelelő válasznak.¹³ Ha viszont úgy gondoljuk, hogy egyes gyermekeknek életkoruk alapján nem tulajdoníthatunk politikai preferenciákat (ehhez ld. pl. Rosenberg, 2016), akkor képviselőtről sem beszélhetünk ebben az értelemben.

A családi választójog támogatói azonban a jelek szerint nem az egyéni döntések kifejezéseként tekintenek a szavazásra, hanem arra koncentrálnak, hogy a javasolt változtatás milyen hatással volna a szavazópolgárok közösségének összetételére és ezáltal a szavazás várható eredményére. Éppen ezért valójában nem is a szavazati jog egyenlősége, hanem a leadható szavazatok számá-

nak az egyenlőtlensége foglalkoztatja őket. Erre az egyenlőtlenségre szerintük azért van szükség, hogy a gyermekek érdekei megfelelő súllyal essenek latba, valamint hogy környezeti vagy társadalmi hatásukat tekintve fenntartható politikai döntések születhessenek.

A PLURÁLIS VÁLASZTÓJOGHOZ KÖTŐDŐ ÉRVEK

Ha a gyermekek nevében szavazó szülőkre az érdekek képviselőiként tekintünk, az alapvetően megváltoztatja a gondolatmenetet. Ebben az esetben az (1) és a (3) állítás helyébe a következők lépnek:

(1') A gyermekek érdekeinek nagyobb súllyal kell megjelenniük a demokratikus döntéshozatal során.

(3') A szülőknél többszavasokat kell juttatnunk, hogy hatékonyabban képviselhesék ezeket az érdekeket.

Az (1') állítás a családi választójoggal kapcsolatban leggyakrabban fölhozott érv, és önmagában nem is mond ellent az egyenlő választójog elvének. A (3') viszont jóval egyértelműbben arra irányul (s ezért kevésbé gyakran is jelenik meg), hogy megváltozzanak a jelenlegi erőviszonyok. A mi számunkra azonban érdekesebb most azt megfigyelni, hogy a (3) melletti, röviden (az 1.2. pontban) már említett érvek ez utóbbi igény mellett is fölhozhatók. A továbbiakban ezeket fogom sorra venni: először a szülők információhoz való hozzáférése alapuló érvet, majd az önzetlenség érvét, végül pedig egy harmadikat, melynek értelmében a szülők még akkor is alkalmasabbak másoknál a gyermekek érdekeinek a képviselésére, hogyha nem tájékozottabbak vagy önzetlenebbek náluk, mivel ezek az érdekek jórészt egybeesnek az ő saját érdekeikkel.

Tájékozottság

Ami az első érvet illeti, a kérdés az, miért gondoljuk, hogy a szülők több információval rendelkeznek a gyermekek érdekeivel kapcsolatban, mint más lehetséges jelöltek (pl. tanárok, civil szervezetek vagy különféle területeken működő szakértők). A személyes közelségből kiindulva az a válasz látszik kézenfekvőnek, hogy a szülők számos információhoz közvetlenül hozzáférnek a gyermekek személyes igényeit és szükségleteit illetően. Még ha nem is ők azok, akik a legtöbb időt töltik a gyermekeikkel, mindazonáltal számos helyzetben vannak együtt. Emellett a szülői figyelem alkalmasint kevésbé oszlik meg, mint pl. a tanároké, akiknek egyszerre kell számos gyermekkel foglalkozniuk. Hasonlóképpen a szülők azok, akik a legtöbbet tudhatnak a gyermekek személyes preferenciáiról. Ez különösen igaz a politikai nézetekre, melyek alaku-

lására gyermekkorban nagyobb befolyással vannak a szülők, mint pl. a kortárs csoportok.

Ezen a ponton érdemes egy újabb pillantást vetnünk a szülői döntéshozatal már említett párhuzamaira. Az iskolaválasztásról például elmondhatjuk, hogy azért a szülők dolga, mert ők tudják a legszélesebb körben mérlegelni a gyermek egyéni szükségleteit és preferenciáit, valamint a pillanatnyilag elérhető lehetőségeket. Hasonlóan gondolkodhatunk, bár talán kevésbé kategorikusan, a pénzügyi természetű döntésekről. E párhuzamok közös vonása, hogy a döntések olyan helyzetben születnek, amely valamiképpen hatással lesz az illető gyermek személyes jövőjére: testi és szellemi fejlődésére, egészségére, társas kapcsolataira, anyagi helyzetére stb. A házasságkötéssel kapcsolatos érvvel szemben ugyanakkor arra szokás rámutatni, hogy lényegileg különbözik a szavazástól, hiszen az utóbbinak a hatása nem kötődik szorosan a döntéshozó személyéhez.

Ha úgy tekintünk a szülőkre, mint akik a gyermekek *érdekeit* képviselik a döntéshozatal során (azaz nem az általuk már meghozott döntéseket közvetítik), az így képviselt érdekek és preferenciák elveszítik szigorúan vett személyes jellegüket. A családi választójog támogatói ráadásul úgy tekintenek a politikai döntésekre, mint amelyek abban az értelemben is személytelenek, hogy jóllehet a szavazat leadásakor a választópolgárt személyes érdekei motiválhatják, a „képviseelői” szavazatok révén azok a preferenciák fejeződnek ki, amelyeket a szavazók az általuk képviselt személyeknek tulajdonított érdekek figyelembevételével alakítottak ki. Ilyenformán viszont hiába mondhatjuk, hogy a szülők csakugyan kivételes helyzetben vannak a gyermekeik személyes érdekeinek ismeretét illetően, ez nem jelenti egyszersmind, hogy akkor is az átlagnál jobb döntést hoznak, hogyha a gyermekeknek mint gyermekeknek az érdekeit (például a felnőttekkel vagy az idősebbekkel szembeállítva) kell figyelembe venni. A szülők minden további nélkül hozhatnak kompetens döntést, ez azonban nem a saját gyermekeikhez fűződő személyes viszonyuk következménye. Más szóval, ha úgy érvelünk, hogy a családi választójog nem ütközik a választójog személyességének az elvébe, valamint hogy a gyermekek (mint csoport) érdekeit hatékonyabban jelenítenék meg a szülőknek juttatott többlétszavazatok, akkor szembe kell néznünk vele, hogy e „képviseleti” szavazatok megfontolt leadásához szükséges információ nem azonos azzal, ami kizárólag a szülőknek (mint szülőknek) áll a rendelkezésére. Más, sajátos információforrásokhoz hozzáférő szakértők és döntéshozók alkalmasint megfelelőbb jelölteknek látszanak ezeknek az érdekeknek a képviseletére.

Önzetlenség

A második érv alapja az az elképzelés, hogy a szülők azért képviselik másoknál jobban a gyermekeket a politikai döntéshozatalban, mert nagyobb önzetlenséggel viseltetnek velük szemben (vö. Reimer–Schanda, 2016: 182.). Negatív megközelítésben azt mondhatjuk, hogy magának a javaslatnak a motivációja is a gerontokrácia következtében érvényesülő generációs önzés ellensúlyozása. Fontos megjegyezni, hogy gerontokráciának önmagában nincs pejoratív tartalma: a politikai eszmék történetére visszatekintve látjuk, hogy számos szerző helyeselhető elvként mutatja föl (vö. Cupti, 1998; Palmore, 1999: 45.). Csak akkor merül föl problémaként, ha a generációk közti viszonyt érdekek ütközéseként fogjuk föl. Ebben a pontban részben azzal foglalkozom, hogy indokolt-e ez utóbbi megközelítés, részben pedig azzal, hogy a családi választójog alapjaként csakugyan elfogadhatjuk-e a szülők önzetlenségét.

A nemzedékek közti élesedő (érdek)ellentétekről azoknak a változásoknak az alapján szokás beszélni, amelyek az életkor-specifikus szakpolitikákat, valamint a politikai attitűdöket jellemzik. Az előbbiekre jó példa lehet a gyermekszegénység és az időskori szegénység alakulásának különbsége a nyugati társadalmakban (ld. pl. Peterson, 1992; Hinrichs, 2002), vagy a megszorítások eltérő mértéke a nyugdíjak és az oktatási kiadások terén. Ami pedig az attitűdöket illeti, a közvélemény-kutatások ugyancsak eltérést mutatnak korcsoportonként az idősebbek, illetve a fiatalabbak számára kedvezőbb politikák támogatását tekintve.

Az effajta adatok azonban sokszor korántsem egyértelműek, és sok mindent ki lehet olvasni belőlük. A rájuk épülő érveket pedig gyakran bírálják azért, mert nem veszik tekintetbe a privát transzfereket. Elképzelhető például, hogy a nagyszülők anyagilag támogatják gyermekeiket és unokáikat, ezáltal közvetve a fiatalabbak szolgálatába állítják az idősebbekre költött forrásokat – mindez azonban láthatatlan marad, ha a vizsgálódásunk csak az állami kiadásokra terjed ki. Szélesebb körű kutatás tehát árnyaltabb képet adhat a nemzedékek közti kapcsolatokról. Az attitűdöket tekintve is hasonló lehet a helyzet: legalábbis nem magától értetődő, hogy az idősebbeknek nincsenek szoros személyes kapcsolatai a fiatalabbakkal, például a nagyszülőknek az unokákkal. Mindezek alapján elhamarkodottnak látszik az a szembeállítás, amelyet a gerontokrácia fogalmának használata sugall.

De ha elfogadjuk is a különböző korcsoportok közti érdekkonfliktusok létezését (márpedig ez egészében véve nehezen tagadható), akkor sem egyértelmű, hogy mi következik mindebből a javaslatra nézve. A családi választójog egyfelől a szülőknek juttatna többletszavazatokat, másfelől az emellett szóló leggyakoribb érv, hogy ők életkoruk és a gyermekeikhez fűződő kapcsolatuk miatt hosszabb távon gondolkodnak. Ebből egy kettős szembeállítás következik: *szülők – nem-szülők*, illetve *szülők – idősebbek*. Ezzel pedig az a probléma,

hogy ha az idősebbekre tekintünk úgy, mint akiknek kevésbé jövőorientált a gondolkodása, s a családi választójog valóban a gerontokrácia ellenszere, akkor nem más, mint pótlék a választójog felső korhatára (az idősebbek szavazati jogának megvonása) helyett. A szülők nem szülő voltakra tekintettel kapják a többlétszavazatot, hanem mint – átlagosan – fiatalabb emberek. Így viszont az egyazon korcsoporthoz tartozók közt keletkezik egyenlőtlenség, hiszen akinek gyermeke van, az több szavazatról dönthet, mint akinek nincs – miközben az idősebbek között nem teszünk hasonló különbséget.

Az sem jelenthető ki, hogy az idősebbek tipikusan gyermektelenek volnának. Éppen ellenkezőleg, a jelenleg élő generációk közül a korábbiakra magasabb termékenységi ráta (volt) jellemző, mint a fiatalabbakra. Ha tehát a gyermekek nevelése többlethatalmat igazol, akkor a nagyszülők sem volnának esélytelen jelöltek a gyermekek szavazatainak leadására. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez a helyzet megváltozhat: a jelenlegi trendek mellett az idősebbek közt egyre nagyobb arányban lesznek a gyermektelenek (ld. pl. Van Parijs, 1999: 315.), jóllehet még így is több szülő lesz köztük, mint az utánuk születettek között.

Két további megfontolás is kétséget ébreszthet, hogy a (fiatalabb) szülők valóban a legönzetlenebb képviselői-e a gyermekeknek, akár a gyermektelenekhez, akár az idősebbekhez hasonlítva. Mindkettő ahhoz a különbséghez kapcsolódik, amely a saját gyermekekkel szembeni önzetlenséget választja el a fiatalabbakkal szembeni általános önzetlenségtől. Először is, éppen azért, mert nemcsak magukról, hanem a gyermekeikről is gondoskodniuk kell, a szülők körében a családok fejenkénti bevétele jóval alacsonyabb lehet, mint azonos korosztályban a gyermekteleneké.¹⁴ Ez pedig inkább rövidlátásra ösztönöz: ha nem is az attitűdöket, de a gyakorlatot illetően, hiszen egyszerűen nem engedhetik meg maguknak az altruizmus fényűzését (így már Weber, 1958, valamint őt idézve de Briey, 2007). Másodszor pedig az idősebbekhez képest a (fiatal) szülőknek több hasznuk lehet a időseknek járó nagyvonalú támogatásokból úgy a jelenben, mint a jövőben. Egyfelől az idősebb korosztályok közösségi támogatása enyhíti azt a terhet, amelyet saját szüleink ellátása jelent. Másfelől a fiatalabbak hosszabb időn keresztül élvezhetik majd ezeket a támogatásokat maguk is, különösen a várható élettartam nyugati társadalmakat jellemző emelkedése mellett (vö. – Andrew Williamsre hivatkozva – Van Parijs, 1999: 323. és 72. j.).

Önzés és önzetlenség kérdése más szempontból is fölvethető a családi választójoggal kapcsolatban. Fölvethető, hogy a jelenlegi rendszer, amely azon a vélelmen alapszik, hogy minden szavazó tekintettel van a politikai közösség szavazattal nem rendelkező tagjainak az érdekeire is, túlságosan magas morális elvárásokat támaszt az előbbiekkal szemben, legalábbis azok esetében, akiknek nincs szorosabb kötődésük az utóbbiakhoz. A családi választójog ebben a megközelítésben levonná ezt a morális terhet a választópolgárok válláról

(Adrian, 2016). A fentiekből mindazonáltal látszik, hogy ez a teher a szülők esetében is jelen van, hiszen lehetnek a gyermekekével ellentétes érdekeik, vagy olyan érzelmi és egyéb kötelékeik, melyek a politikai döntéshozatal tekintetében más-más irányt jelölnek ki számukra.

De vannak gyakorlatiasabb, ugyanakkor talán súlyosabb érvek is azzal szemben, hogy választók csoportjait önzőnek vagy szűklátókörűnek bélyegezzük. Egyrészt az ilyen megkülönböztetés gyöngíti a morális egyenlőség érzését a politikai közösség tagjaiban. Másrészt, és talán ez a fontosabb, a diszkrimináció érzése – legyen az életkor- vagy családi állapot-alapú – egységes választói magatartásra ösztönözheti ezeket a csoportokat, noha jelenleg a legkülönbözőbb politikai preferenciák jellemzik őket (de Briey, 2007).

Mint láttuk, az „önzetlen képviselők” érve azt föltételezi, hogy az egyes (kor)csoportok érdekei – és a hozzájuk kapcsolódó attitűdök – egyfelől világosan megkülönböztethetők, másfelől szemben állnak egymással. Ez az elképzelés önmagában véve sem látszik vitathatlannak, akár alapjait, akár gyakorlati következményeit tekintve, ám fontosabb, hogy a szülők részéről föltételezhető személyes altruizmus nem fordítható le egyikönnyen generációk közti önzetlenségre. A következő pontban azt az érvet veszem szemügyre, mely szerint nincs is szükség ilyesfajta önzetlenségre.

Közös érdekek

Valamennyi eddigi megfontolással szemben élhetünk azzal az ellenvetéssel, hogy a szülők akkor is a legalkalmasabbak a gyermekek érdekeit megjeleníteni hivatott többlétszavazatok leadására, ha nem ismerik jobban ezeket az érdekeket és nem is önzetlenebbek másoknál, egyszerűen azért, mert helyzetük sok tekintetben közel áll a gyermekekéhez. Érdekeik nagymértékben egybeesnek vagy összefüggnek.¹⁵ Az elsőre példa lehet a családok anyagi támogatása: ez egyaránt hasznára van a szülőknek és a gyermekeknek, ráadásul ez választja el őket más csoportokból, akiknek nem járnak ilyen támogatások. A szülők eszerint nem szorulnak semmilyen többletinformációra vagy önzetlen indíttatásra akkor, amikor a családtámogatást érintő politikai döntést kell meghozniuk, hiszen saját érdekeiket követve egyúttal gyermekeikét is érvényre juttatják. Inkább az igényel odafigyelést, hogy az így biztosított erőforrásokat megfelelően használják föl. A második eset, amikor nem esnek egybe az érdekek, viszont szorosan összefüggnek: erre lehet példa az oktatás finanszírozása, ami a képzetlenebb munkaerő magasabb jövedelme révén a későbbiekben magasabb összegű nyugdíjak kifizetését teszi lehetővé.

Ez az érv csakugyan kétséget ébreszthet, hogy a szülőknek ismerniük kell-e a gyermekek sajátos érdekeit, vagy hogy önzetleneeknek kell-e lenniük ahhoz, hogy az utóbbiak javát szolgáló döntéseket hozzanak. Mégis úgy látszik, hogy

valamifajta információra mindenképpen szükségük van. Egy efféle „láthatatlan kéz” működéséhez a szülőknek nem(csak) a gyermekek érdekeivel kell tisztában lenniük, hanem a magukéval (is). A fenntarthatósági problémák tekintélyes része nem a generációs önzés következménye, hanem a döntéshozók saját érdekeire vonatkozó szűklátókörűsége. Más irányból közelítve pedig az az ellenérv merülhet föl, hogy az érdekközösség nem korlátozódik a szülökre: az idősebb nemzedékek bármely tagját kedvezően érintik a magasabb nyugdíjak, s ezért van okuk arra, hogy ésszerű befektetésnek tekintsék az oktatás közösségi finanszírozását. Ugyanez igaz az érzelmi kötelekekre is, melyek szülők és gyermekek kapcsolatán kívül is lehetségesek. Egyfelől tehát a szülők helyzete nem látszik egyedülállónak a motivációt tekintve, viszont azt sem mondhatjuk, hogy az érdekek egybeesése kompenzálná a tájékozottság hiányát a döntéshozatal eredményét illetően.

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben a családi választójog melletti és elleni, a képviselet fogalmához kötődő érveket igyekeztem rendszerezve áttekinteni, megvizsgálva összefüggéseiket és a velük szemben fölmerülő ellenvetéseket. Ennek során nem követtem a deontikus és konzekvencialista érvek mára bevettnek mondható megkülönböztetését, hanem az alapján osztottam föl őket, hogy megmaradnak-e a választójog egyenlőségének határain belül, vagy túllépnek rajta. Az előbbieket azt az alkotmányos-dogmatikai konstrukciót tekintik kiindulópontjuknak, mely szerint a szülők nem plurális választójogot gyakorolnának, hanem a sajátjuk mellett a gyermekeik szavazatait adnák le, mintegy az ő képviseletükben szavazva. Ez az értelmezés azonban nehezen tartható, s a családi választójog hívei gyakran hoznak föl a szavazati jogok egyenlőtlen elosztására irányuló érveket is. Ez utóbbiakon belül három típust különböztettem meg. Az első szerint a szülői képviselet indoka az ő tájékozottabb döntéshozataluk; a második szerint az, hogy a többlétszavazatokat önzetlenül használnák föl; a harmadik szerint pedig, hogy az érdekek egybeesésének köszönhetően akkor is a gyermekek érdekeit képviselnék, ha annak nincsenek tudatában. Mindháromfajta érveléssel kapcsolatban rámutattam, hogy részben vitathatók, részben pedig nem támasztják alá a családi választójog szükségességét.

Az eddigiekben elmondottakat nem ismételve végül kiemelendő, hogy a kétféle gondolatmenettel kapcsolatos megállapítások következményei is eltérnek. A választójog egyenlőségénél maradván, a képviseleti választójog ott megfogalmazott két lehetséges értelmezésével kapcsolatos fogalmi problémák azt mutatják, hogy a családi választójog nem védhető azzal a váddal szemben, hogy megsérti a választójog egyenlőségének elvét. A mellette szóló érvek ugyanakkor nem egyformán érzékenyek erre az ellenvetésre. Sőt, a családi

választójog támogatói mondhatják, hogy a gyermekek érdeke erőteljesebb képviselőnek előnyt kell élveznie a jelenleg elfogadott alkotmányos elvekkel szemben. A dolgozat második felében a szülői (tehát a gyermeki érdekeket képviselőnek járó) többlétszavazatok melletti érveket vizsgálva az ezzel szembeni ellenvetéseket is bemutattam. Ezek alapján, ha elfogadjuk is a plurális választójog gondolatát, úgy látszik, hogy nem a szülők a legalkalmasabb jelöltek e többlétszavazatok leadására. A tanulság talán akként összegezhető, hogy ha a politikai döntéshozatal hiányosságait kívánjuk orvosolni, akkor nem a választói csoportok erőviszonyainak a kérdésére kell összpontosítanunk, a politika decizionista megközelítéséből kiindulva, hanem inkább arra, hogy hogyan tehető tartalmasabbá a döntés pillanatát megelőző mérlegelés, és hogyan építhetők be ebbe a hosszabb távra tekintő perspektívák.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az OTKA K 112900 számú pályázata (Intézményi reformok öregező társadalmakban: jogi és politikai aspektusok) támogatta. Köszönettel tartozom Jakab Andrásnak, Komáromi Lászlónak, Sente Zoltánnak, valamint a folyóirat anonim lektorainak javaslataikért és észrevételeikért.
- ² Elsőként Löw, 1974. Az ezt követő vitáról ld. Westle (2006) áttekintését. Noha az elképzelést több képviselőcsoportból is támogatták a német szövetségi parlamentben (vö. Jesse, 2003: 8–9.), a reform bevezetésére végül nem került sor. A vita mindazonáltal tovább folyik (legújabbán ld. Adrian, 2016). Magyarországon a rendszerváltás óta több ízben is megfogalmazódott a javaslat. 2011-ben az alkotmányozást megelőző „nemzeti konzultáció” kérdőívén is szerepelt a szülőknek járó többlétszavazatokról szóló kérdés, a válaszadók többsége azonban nem támogatta ezt a megoldást. Az alkotmányjogi szakirodalomból 2011 óta ld. Fröhlich (2011) és Schanda (2012) a javaslat mellett, Jakab (2017) gyakorlati fönntartásokkal, Bodnár (2014), M. Balázs (2017; 2018) és Kurunczi (2018) ellene. Más országokban megjelent hasonló elképzelésekről ld. van Parijs, 1998: 309–310.; Reimer–Schanda, 2016: 63–64.; továbbá de Briey–Héaut–Ottaviani (2009) a belga plurális családi választójogról a 19–20. század fordulóján, és Bertaux (2011: 126–127.) egy hasonló francia javaslatról az 1910-es és 20-as években.
- ³ A meggyőző empirikus érvek hiányáról ld. Westle, 2006; Kahl, 2009; mindkettőt idézi Müller-Franken, 2013: 104. Ld. továbbá Goerres–Tiemann (2009) a német szövetségi választások eredményei alapján: következtetésük szerint az életkor befolyásolhatja ugyan a választói viselkedést, a családi választójog bevezetése mégsem hozott volna jelentős változást az 1995–2005 közötti választások eredményeit tekintve. A szülők csoportján belüli érdekkonfliktusok lehetőségét emeli ki Wernsmann, 2005: 66.
- ⁴ Kivétel ez alól, ha úgy tekintjük, hogy a szavazat a polgárok javai közé tartozik (ld. Hermann, 2011: 44–45.), s azzal érvelünk – deontologikus alapon –, hogy a szülők megérdemlik, hogy többet kapjanak belőle (minthogy gyermekeik révén magánjavaikból közjavakat állítanak elő).

Hasonló érvet fogalmaz meg (többek között) Vanhuyse, 2013. Ezzel az állásponttal a továbbiakban külön nem foglalkozom, csupán jelzem, hogy meggyőzőnek látszik az az ellenvetés, mely szerint ezen az alapon korántsem csak a szülőknek kellene többlétszavazatokhoz jutniuk (vö. Westle, 2006).

- ⁵ Ennek alátámasztásaként a népszuverenitásra szokás hivatkozni: minthogy – úgymond – a gyermekek is a „nép” részei, nem zárhatók ki a szuverenitás szavazás útján történő gyakorlásából (ld. pl. Peschel-Gutzeit, 1999: 560.; Merk, 2009: 531–534.; Schanda, 2012: 81.; Reimer–Schanda, 2016: 73.). Egy hasonló érv az emberi méltóság elismeréséhez kapcsolja a választójogot (ld. pl. Knödler 1996: 559–561.; Schreiber, 2004: 1344.; Löw, 2005: 34–35.; Merk, 2009: 534.).
- ⁶ Ezért szokás a „gyermekek képviselőik útján gyakorolt választójogáról” beszélni („children’s vote vicariously exercised”, rövidítve *ChiVi* vagy *KiVi*, ld. pl. de Briey, 2007), vagy „helyettesítő választójogról” („Stellvertreterwahlrecht”, ld. pl. Müller-Franken, 2013: 6–7.). Ebben a dolgozatban a „családi választójog” kifejezést használom az intézményre, mert magyarul ez a legkevésbé nehézkes, s egyben a szülők szerepére is utal, amelynek kérdései állnak az itt szereplő fejtegetések középpontjában.
- ⁷ Ld. pl. de Briey–Hérait–Ottaviani, 2009. A családi választójog ellenzői ugyanezért úgy érvelnek, hogy nincsen gyakorlati különbség aközött, ha a szülők a többlétszavazatokat sajátjuként, vagy ha gyermekeik képviselőiként adják le: ld. pl. Wernsmann, 2005: 54–55.
- ⁸ Vö. Müller-Franken, 2013: 78., arra is rámutatva, hogy a fönti értelemben vett „képviseleti szavazás” a választójoggal rendelkező személy kifejezett akaratán múlik, s a törvény csak arra ad módot, hogy az illető nevében egy őt képviselő személy adja le a szavazatot.
- ⁹ Ld. Löw, 2005: 38–39., Lionel Jospin francia exelnök példájával, aki 2002-ben nem jutván az elnökválasztás második fordulójába, állítólag úgy nyilatkozott, hogy egy barátját fogja meghatalmazni, hogy a nevében szavazzon, mert ő maga nem tud választani a versenyben maradt jelöltek közül.
- ¹⁰ Ld. még Schanda, 2012: 83., aki hangsúlyozza, hogy a választójog *személyessége* nem szerepel az alkotmányos követelmények között.
- ¹¹ Ld. általánosságban az ENSZ gyermekjogi egyezményének (*UN Convention on the Rights of the Child*) 12. cikk 1. pontját, mely szerint „az Egyezményben részes államok az ítélőképessége birtokában lévő gyermek számára biztosítják azt a jogot, hogy minden őt érdeklő kérdésben szabadon kinyilváníthassa véleményét; a gyermek véleményét figyelemmel korára és érettségi fokára, kellően tekintetbe kell venni”.
- ¹² A vallás terén pl. a német *Gyermekek vallási neveléséről szóló törvény* (*RelKErzG*) úgy rendelkezik, hogy a gyermek tizenkettedik életévének betöltése után nem köteles akaratára ellenére vallást változtatni, tizenegyedik életévének betöltését követően pedig önállóan dönthet vallásáról („Religionsmündigkeiten”, vö. *RelKErzG* 5. cikk).
- ¹³ A német szövetségi választásokra vonatkozó korhatár leszállításáról ld. pl. Knödler, 1996; Hoffmann-Lange – de Rijke, 1996. Életkor és racionális mérlegelés összefüggéséről ld. legújabbban Lőrincz, 2018.
- ¹⁴ Schreiber (2004: 1344.) és Vanhuyse (2013) ezt olyan hátránynak tekinti, amelynek egyfajta kompenzációja volna a szülőknek juttatott többlétszavazat.

- ¹⁵ Ezt joggal állítja szembe az előbb tárgyalt, önzetlenségre hivatkozó érvvel de Briey (2007), aki szerint az utóbbi, ti. hogy a szülők érdekei eltérnek a gyermekekétől, mégis tekintettel lesznek majd rájuk a döntéshozatal során, jóval kevésbé meggyőző.

IRODALOM

- Adrian, Axel (2016): *Grundsatzfragen zu Staat und Gesellschaft am Beispiel des Kinder-/Stellvertreterwahlrechts: Eine rechtliche Untersuchung mit Bezügen zu Demographie, Demoskopie, Psychologie und Philosophie*. Berlin, Duncker & Humblot. <https://doi.org/10.3790/978-3-428-54838-5>
- Bertaux, Sandrine (2011): Reproduce or Perish? The Artefact of the Fertility Concept and the French School of Demography. *Historical Social Research*, 36 (2): 120–139. <https://doi.org/10.12759/hsr.36.2011.2.120-139>
- Bodnár Eszter (2014): *A választójog alapjogi tartalma és korlátai*. Budapest, HVG-Orac.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1982): Mittelbare/repräsentative Demokratie als eigentliche Form der Demokratie: Bemerkungen zu Begriff und Verwirklichungsproblemen der Demokratie als Staats- und Regierungsform. In: Georg Müller (Hrsg.): *Staatsorganisation und Staatsfunktionen im Wandel: Festschrift für Kurt Eichenberger zum 60. Geburtstag*. Basel–Frankfurt, Helbing & Lichtenhahn. 301–328.
- Cupit, Geoffrey (1998): Justice, Age, and Veneration. *Ethics*, 108 (4): 702–718. <https://doi.org/10.1086/233848>
- De Briey, Laurent (2007): Droit de vote des enfants par procuration. In: Vincent Bourdeau – Roberto Merrill (dir.): *DicoPo. Dictionnaire de théorie politique*. <http://www.dicopo.org>.
- De Briey, Laurent – Héraud, Aurélie – Ottaviani, Elise (2009): On Behalf of Children? The Plural Voting System in Belgium – from 1893 to 1919. *Intergenerational Justice Review*, 9 (4): 144–145.
- Demeny, Paul (1986): Pronatalist Policies in Low-Fertility Countries: Patterns, Performance, and Prospects. *Population and Development Review*, 12 (Supplement): 335–358. DOI: 10.2307/2807916
- Demeny, Paul (2012): Geopolitical Aspects of Population in the Twenty-First Century. *Population and Development Review*, 38 (4): 685–705. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2012.00532.x>
- Fröhlich, Johanna (2011): Alapkérdések a családi választójog vitájában. *Pázmány Law Working Papers*, 2011/20. <http://plwp.eu/docs/wp/2012/2011-20.pdf>.
- Gaa, Meinhard (1997): Familienwahlrecht bei den nächsten Bundestagswahlen? *Zeitschrift für Rechtspolitik*, 30 (8): 345–346.
- Goerres, Achim – Tiemann, Guido (2009): Kinder an die Macht? Die politische Konsequenzen des stellvertretenden Elternwahlrechts. *Politische Vierteljahresschrift*, 50 (1): 50–74.
- Hattenhauer, Hans (1996): Über das Minderjährigenwahlrecht. *JuristenZeitung*, 51 (1): 9–16. [repr. in Palentien–Hurrelmann (Hrsg.): *Jugend und Politik*, 238–259.]
- Hermann, Udo (2011): *Ökonomische Analyse eines Kinderwahlrechts*. PhD-értekezés, Freie Universität Berlin. http://www.diss.fu-berlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_000000015340/veroeffentlichung_hermann_online.pdf.
- Hinrichs, Karl (2002): Do the Old Exploit the Young? Is Enfranchising Children a Good Idea? *European Journal of Sociology*, 43 (1): 35–58. <https://doi.org/10.1017/s0003975602001017>

- Hoffmann-Lange, Ursula – de Rijke, Johann (1996): 16jährige Wähler – erwachsen genug? Die empirischen Befunde. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 27 (4): 572–585.
- Hurrellmann, Klaus (1997): Für eine Herabsetzung des Wahlalters. In: Palentien–Hurrellmann (Hrsg.): *Jugend und Politik*, 280–289.
- Jakab, András (2016): Sustainability in European Constitutional Law. *MPIL Research Paper No.* 2016-16. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2803304>
- Jakab, András (2017): Is Suffrage for Children the Constitutional Solution for the Sustainability Challenge Faced by Democracies? In: Iulia Motoc – Paulo Pinto de Albuquerque – Krzysztof Wojtyczek (eds.): *New Developments in Constitutional Law: Essays in Honour of András Sajó*. Schiedam, Eleven. 213–224.
- Jesse, Eckhard (2003): Reformvorschläge zur Änderung des Wahlrechts. *Aus Politik- und Zeitgeschichte*, 52. (december 22.). 3–11.
- Kahl, Wolfgang (2009): Staatsziel Nachhaltigkeit und Generationengerechtigkeit. *Die Öffentliche Verwaltung*, 62 (1): 2–13.
- Kiesewetter, Benjamin (2009): Dürfen wir Kindern das Wahlrecht vorenthalten? *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 95 (2): 252–273.
- Knödler, Christoph (1996): Wahlrecht für Minderjährige – eine gute Wahl? *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 27 (4): 553–571.
- Kurunczi Gábor (2018): Az általános választójog elvének aktuális kihívásai. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 3. www.allamtudomany.hu.
- Kymlicka, Will – Donaldson, Sue (2017): Inclusive Citizenship Beyond the Capacity Contract. In: Ayelet Schachar – Rainer Bauböck – Irene Bloemraad – Maarten Vink (eds.): *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press. 838–859. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198805854.013.36>
- Lőrincz Viktor (2018): Fenntarthatóság, életkor és cselekvőképesség – néhány döntéelméleti és pszichológiai szempont. *Magyar Tudomány*, 179 (3): 383–393. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.3.8>
- Löw, Konrad (1974): Das Selbstverständnis des Grundgesetzes und wirklich allgemeine Wahlen. *Politische Studien*, 25 (213): 19–29.
- Löw, Konrad (2002a): Kinder und Wahlrecht. *Zeitschrift für Rechtspolitik*, 35 (10): 448–450.
- Löw, Konrad (2002b): Ist das Wahlrecht übertragbar? Beispiele europäischer Nachbarstaaten. *Das Parlament*, 37–38. (szeptember 17–23.).
- Löw, Konrad (2005): Kann ein allgemeines Wahlrecht die demographische Katastrophe abbremsen? *Medizin und Ideologie*, 27 (4): 34–41.
- M. Balázs Ágnes (2017): Családi választójog és fenntarthatóság. *Parlament Szemle*, 1 (1): 47–65.
- M. Balázs Ágnes (2018): A plurális választójog fogalma és megengedhetősége napjainkban. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 6. www.allamtudomany.hu.
- Marschall, Stefan (2000): Wer vertritt wen? Volksentscheide und die Funktionslogik parlamentarischer Repräsentation. Kritische Anmerkungen zu einem Beitrag von Winfried Steffani in Heft 3/99 der ZParl. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 31 (1): 182–187.
- Meixner, Gerhart (2013): Plädoyer für ein „höchstpersönliches Elternwahlrecht zugunsten der Kinder“. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 44 (2): 419–426.

- Merk, Peter (1997): Wahlrecht ohne Altersgrenze? In Palentien – Hurrelmann (szerk.): *Jugend und Politik*. 260–279.
- Merk, Kurt-Peter (2009): Das Wahlrecht von Geburt an und seine politische Bedeutung. *Diskurs Kindheits- und Jugendforschung*, 4 (4): 525–538.
- Müller-Franken, Sebastian (2013): *Familienwahlrecht und Verfassung: Veränderungen des Wahlrechts zugunsten von Familien als Reaktion auf den demographischen Wandel auf dem Prüfstand des Verfassungsrechts*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- Niebel, Dirk – Zypries, Brigitte (2008): Wahlrecht für Kinder? *Zeitschrift für Rechtspolitik*, 41 (8): 271. p.
- Nopper, Klaus Michael Andreas (1999): *Minderjährigenwahlrecht: Hirngespinnst oder verfassungsrechtliches Gebot in einer grundlegend gewandelten Gesellschaft?* Tübingen, Köhler.
- Offe, Claus (1994): Zusatzstimmen für Eltern – ein Beitrag zur wünschenswerten Reform von Demokratie und Wahlrecht? In: G. Grözinger – H. Geiger (Hrsg.): *Zukunft wählen. Zusatzstimmen für Eltern?* Bad Boll, Evangelische Akademie Bad Boll. 1–21.
- Palentien, Christian – Hurrelmann, Klaus (Hrsg.) (1997): *Jugend und Politik. Ein Handbuch für Forschung, Lehre und Praxis*. Berlin, Luchterhand.
- Palentien, Christian (1997): Pro- und Contra-Diskussion zu einer Veränderung des Wahlrechts. In: Palentien–Hurrelmann (Hrsg.): *Jugend und Politik*. 290–299.
- Palmore, Erdman B. (1999): *Ageism. Negative and Positive*, 2. kiad. New York, Springer.
- Pechstein, Matthias (1996): Familienwahlrecht – Verfassungsrechtliche Möglichkeiten. In: Karl H. Fell – Bernhard Jans (Hrsg.): *Familienwahlrecht – pro und contra*. Graftschaft, Vektor. 7–21.
- Peschel-Gutzeit, Lore Maria (1999): Das Wahlrecht von Geburt an: Ein Plädoyer für den Erhalt unserer Demokratie. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 30 (2): 556–563.
- Peterson, Paul E. (1992): An Immodest Proposal. *Daedalus*, 121 (4): 151–174.
- Rehfeld, Andrew (2011): The Child as Democratic Citizen. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 633: 141–166. <https://doi.org/10.1177/00027162110383656>
- Reimer, Franz (2004): Nachhaltigkeit durch Wahlrecht? Verfassungsrechtliche Möglichkeiten und Grenzen eines „Wahlrechts von Geburt an“. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 35 (2): 322–339.
- Reimer, Franz – Schanda, Balázs (2016): Improving Representation by Parental Proxy Voting? In: László Komáromi – Zoltán Tibor Pállinger (eds.): *Good Governance – Enhancing Representation*. Budapest, Pázmány Press. 63–74.
- Rosenberg, Jonas Hultin (2016): *The All-Affected Principle and its Critics. A Study on Democratic Inclusion*. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Sanderson, Warren C. – Scherbov, Sergei (2007): A Near Electoral Majority of Pensioners. Prospects and Policies. *Population and Development Review*, 33 (3): 543–554. DOI: 10.1111/j.1728-4457.2007.00184.x
- Schanda Balázs (2012): A jog lehetőségéi a család védelmére. *Iustum Aequum Salutare*, 8 (2): 77–88.
- Schreiber, Wolfgang (2004): Wahlrecht von Geburt an – Ende der Diskussion? *Deutsches Verwaltungsblatt*, 119 (21): 1341–1348.
- Schroeder, Werner (2003): Familienwahlrecht und Grundgesetz. *JuristenZeitung*, 58 (19): 917–922.
- Steffani, Winfried (1999): Das magische Dreieck demokratischer Repräsentation: Volk, Wähler und Abgeordnete. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 30 (3): 772–793.

- Toulemon, André (1948): Influence du vieillissement de la population sur la composition du corps électoral. In: *Actes des journées pour l'étude scientifique du vieillissement de la population*. Paris, Alliance nationale contre la dépopulation. 107–115.
- Vanhuyse, Pieter (2013): Measuring Intergenerational Justice – Toward a Synthetic Index for OECD Countries. In: Daniel Schraad-Tischler – Najim Azahaf (eds.): *Intergenerational Justice in Aging Societies: A Cross-national Comparison of 29 OECD Countries*. Gütersloh, Bertelsmann Stiftung. 10–61. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2309278>
- Van Parijs, Philippe (1998): The Disfranchisement of the Elderly, and Other Attempts to Secure Intergenerational Justice. *Philosophy and Public Affairs*, 27 (4): 292–333. <https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.1998.tb00072.x>
- Weber, Max (1958): Wahlrecht und Demokratie in Deutschland. In: uő: *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen, Winkelmann. 233–279.
- Wernsmann, Rainer (2005): Das demokratische Prinzip und der demographische Wandel: Brauchen wir ein Familienwahlrecht? *Der Staat*, 44 (1): 43–66.
- Westle, Bettina (2006): „Wahlrecht von Geburt an” – Rettung der Demokratie oder Irrweg? *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, 37 (1): 96–114.